ER-OP-UIT IN DE OUDE HOLLANDSE WATERLINIE

VAN MUIDEN TOT WOUDRICHEM

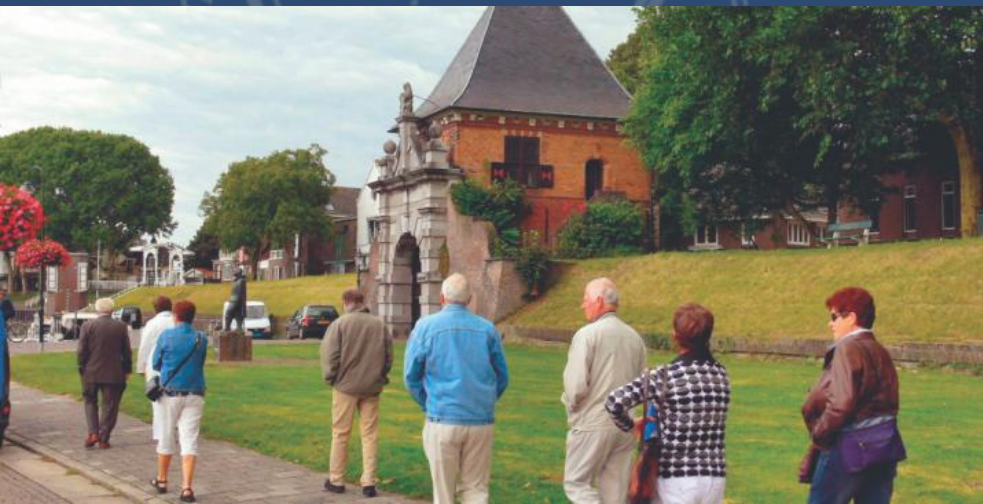

Deze folder is in opdracht van de Erfgoedtafel Oude Hollandse Waterlinie ontwikkeld en geproduceerd door het Erfgoedhuis Zuid-Holland.

ERFGOEDHUIS·ZH

Realisering van deze folder werd mogelijk gemaakt dankzij financiële steun van de provincie Zuid-Holland, Stichting Groene Hart, Stichting Struinen en Vorsen, Waterschap Amstel, Gooi en Vecht, Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden en Vereniging Den Hâneker.

provincie Zuid Holland

Waterlinies Oude Hollandse Waterlinie

Struinen en Vorsen
Plattelandstoerisme dwars door het Groene Hart

Stichting Groene Hart

Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden

Waterschap Amstel, Gooi en Vecht

Den Hâneker

COLOFON

Teksten:
Marc Laman, Anita van der Vliet, Bernt Feis, Lyanne de Laat, Remco Lots, Anne Schopman, Juke M. van Niekerk, Ad de Vaal, Harriët Immerzeel, Heleen de Winter, Diana Vermeulen

Redactie:
Marc Laman, Anita van der Vliet, Bernt Feis, Diana Vermeulen

Kaart:
Hans Mosman, provincie Zuid-Holland

Fotoverantwoording:
Kees Dekker, Rudi van Dijk, ElTi, Erwin Gerwig, Marianne Humme, Jan Kromwijk, Maurice Kruk, Lyanne de Laat, Sjaak Loef, Moniek Mulder / Snow-white luchtfotografie, Linda van Niekerk, RCE, Ruud van Rossum, SBB, Piny Schep, Pim Steenbergen, Stichting Groene Hart, Stichting Stadswandeling Schoonhoven, Stichting Struinen en Vorsen, Waterschap HDSR, Waterschap AGV, Jos de Wit, Zilvermuseum Schoonhoven, Zilverpromotie Schoonhoven

Vormgeving:
Bannink Publiciteit, Leimuiden

Een erfgoedlijn is een geografische structuur (kust, trekvaart, oude duinenrij, eiland, enzovoort) die meerdere monumentale stippen met 1 gemeenschappelijk historisch verhaal verbindt tot 1 streep of lijn op de kaart. Erfgoedlijnen zijn samenstellingen van erfgoed, landschap en water, die kwaliteit verschaffen aan de ruimte en beschikken over groot recreatief en toeristisch potentieel.

© Erfgoedhuis Zuid-Holland, 2016

INHOUD

Het verhaal van de Oude Hollandse Waterlinies

De Oude Hollandse Waterlinie in het Rampjaar 1672 **4**

Provincie Zuid-Holland en cultureel erfgoed **5**

Waterlinie in het Groene Hart **7**

Recreatieve toegankelijkheid van het inundatiegebied **8**

Waterschapstaken vroeger en nu **9**

Er-op-uit in de Oude Hollandse Waterlinies

Bezoek een vestingstad **11**

Langs forten, schansen en posten **15**

Wandelen, fietsen, steppen **18**

Linie activiteiten **20**

Begrippenlijst (selectie) **23**

Verder lezen en (be)zoeken **24**

De Oude Hollandse Waterlinie in het Rampjaar 1672

Voorgeschiedenis

Al in de Tachtig Jarige Oorlog gebruikten de Hollanders water als wapen. Bijvoorbeeld bij de bevrijding van de stad Leiden in 1574 werden polders rond de stad onder water gezet. Hierdoor waren de Spaanse soldaten die bij de stad bivakkeerden opgesloten, terwijl de bevrijders (Geuzen) op hun platbodems de stad ongehinderd konden benaderen. In 1589 werd in opdracht van de Staten-Generaal een plan ontwikkeld om met behulp van inundaties en verdedigingswerken (schansen en forten) een verdedigingslinie aan te leggen langs de Vecht en de Vaartse Rijn. Prins Maurits is waarschijnlijk de bedenker van deze waterlinie. Aan hem wordt de uitspraak toegeschreven dat hij Holland achter een dergelijke linie met 10.000 man tegen het grootste leger zou kunnen verdedigen.

Rijkdom en afgunst

In de eerste helft van de 17de eeuw verdiende '*De Republiek der Vereenigde Nederlanden*' door de overzeese handel heel veel geld door het transport van kruiden en specerijen (o.a. peper & nootmuskaat). Toen de Tachtigjarige Oorlog tegen *Spanje* in 1648 door de vrede van *Munster* was beëindigd, breidde de handel zich nog verder uit. Het was de tijd van de *Gouden Eeuw.* Het enorme succes maakte onze machtige buren *Engeland* en *Frankrijk* afgunstig. Het leidde uiteindelijk tot twee -voor de Republiek succesvolle- handelsoorlogen op zee met Engeland (1652 en 1665).
In 1672 wisten de Engelsen de Franse koning Lodewijk XIV aan hun zijde te krijgen en werd besloten tot een gezamenlijke aanval op de Republiek.
De Engelsen vielen onze vloot aan, maar werden door de onverzetbare Michiel de Ruyter tegengehouden. De Fransen vielen ons land binnen met een legermacht van 120.000 soldaten. Daar kon ons legertje van slechts 54.000 huurlingen weinig tegen uitrichten.
Om de Fransen tegen te houden was een ander wapen nodig: water! Dit zou op een nog nooit eerder vertoonde schaal worden ingezet.

Stadhouder Willem III.
Schilderij toegeschreven aan
Jan van Huchtenburg, Rijksmuseum

De Waterlinie ingesteld

Al binnen een paar dagen na de aanval besloten de Staten-Generaal tot een drastische maatregel: om te voorkomen dat de vijand Amsterdam en Den Haag zoud bezetten besloot men de Franse opmars te stoppen door het grensgebied van de provincies *Holland* en *Utrecht* onder water te laten lopen. Het plan was om een ondoordringbare barrière tussen de *Zuiderzee* en de *Biesbosch* (60 kilometer) te maken (zie kaart andere zijde).
Er moest snel worden gehandeld. Samenwerken was hierbij essentieel. In het bijzonder tussen instanties en organisaties als de Waterschappen, provincies en steden, maar ook individuele burgers, boeren en soldaten waren nodig om de klus te klaren.
Dat ging niet altijd voorspoedig en van harte. Vooral boeren waren de dupe, omdat zij hun gronden onder het inundatiewater zagen verdwijnen. Soms werd er tegengewerkt door de sluizen weer dicht te zetten of door dijken weer te herstellen.
Uiteindelijk bewees de Waterlinie in het Rampjaar haar nut. De opmars van de Fransen kwam tot stilstand. Holland en daarmee de Republiek waren gered.

Einde Gouden Eeuw

Ofschoon de Republiek niet door de Engelsen en Fransen was verslagen, bracht de oorlog van 1672 wel een gevoelige economische en mentale tik toe. Niet voor niets is dit jaar als Rampjaar de geschiedenis ingegaan. Een zegswijze uit deze oorlog *"het volk is redeloos, de regering radeloos en het land reddeloos"* is nog steeds bij velen bekend.

Lodewijk XIV trekt bij Lobith de Rijn over, 12 juni 1672, van Adam Frans van der Meulen, Rijksmuseum

Provincie Zuid-Holland en cultureel erfgoed

De provincies hebben, naast gemeenten en de Rijksoverheid, een belangrijke taak op het gebied van cultureel erfgoed. De provincie Zuid-Holland zet zich in voor het behoud, het beleefbaar en toegankelijk maken en het benutten van erfgoed zodat dit bijdraagt aan een aantrekkelijke leefomgeving en aantrekkelijk vestigingsklimaat. Dit doet de provincie o.a. via

Koeneschans in de Vlist (rechts) en Franse Kade naar boven toe lopend

zogenaamde erfgoedlijnen. Erfgoedlijnen zijn geografische ensembles van erfgoed, landschap en water met een historisch thema, die kwaliteit geven aan de ruimte en beschikken over een groot recreatief en toeristisch potentieel.
In totaal zijn er zeven erfgoedlijnen. De Oude Hollandse Waterlinie is een van die erfgoedlijnen. De Oude Hollandse Waterlinie bestaat uit onderdelen die direct gekoppeld zijn aan het verdedigen met water: de inundatiekommen en inundatiegebieden, de stedelijke vestingen, de dijken en kades langs de rivieren en rond de te inunderen polders, de inundatiesluizen, forten en schansen. Deze erfgoedlijn vertelt het bijzondere verhaal van het rampjaar 1672 toen een heel groot gebied onder water is gezet om de vijand tegen te houden. Dat was voor Holland het begin van de planmatige aanleg van een samenhangend defensiesysteem met water.
Het realiseren van de erfgoedlijnen doet de provincie niet alleen maar juist samen met andere belanghebbenden, investeerders, andere overheden, maatschappelijke partijen en vrijwilligers uit het gebied via zgn. Erfgoedtafels. Erfgoedtafels formuleren een gezamenlijk streefbeeld wat in 2020 bereikt moet zijn (stip op de horizon), voor de Oude Hollandse Waterlinie is dit vastgelegd in de gebiedsvisie Oude Hollandse Waterlinie 2022, het jaar waarin de waterlinie 350 jaar bestaat.
De Erfgoedtafel staat open voor alle partijen die betrokken zijn of willen zijn bij dit thema. Deze digitale uitgave is een product van de Erfgoedtafel. Naast de zorg voor het cultureel erfgoed heeft de provincie een belangrijke taak op het gebied van ruimtelijke ordening. De provincie werkt aan een goed ingericht Zuid-Holland, waar de inwoners met plezier, wonen, werken en recreëren, nu en in de toekomst. Ruimtelijke ontwikkelingen moeten daarom voortbouwen op de bestaande kwaliteiten van een gebied en rekening houden met de identiteit van een gebied, waaronder cultuurhistorie en cultureel erfgoed.

Waterlinie in het Groene Hart

Het Groene Hart is een groot, open polderlandschap omringd door de vier grote steden Amsterdam, Utrecht, Rotterdam en Den Haag. Het gebied kent een rijke geschiedenis sinds het vanaf de 10de eeuw in cultuur is gebracht.
Het in cultuur gebrachte land werd gebruikt voor akkerbouw, maar toen de grond als gevolg van het ontwateren begon in te klinken (dalen) is het vanaf de 16de eeuw alleen nog maar geschikt voor veeteelt.
Door de daling werd ook de natuurlijke afwatering een probleem. Dankzij de intrede van de molen kon men het water via een stelsel van sloten, weteringen en kanalen uit de lager gelegen polders omhoog malen en op de rivieren uitslaan.
Het Groene Hart is een waterrijk gebied met ontelbare kavelsloten, grote plassen, meren en rivieren die het gebied doorsnijden: de Oude Rijn, Hollandse IJssel en de Lek.
De condities van het gebied waren in 1672 uitermate geschikt om onder een laag water van ongeveer 40 cm te zetten. Te diep om met kanonnen doorheen te trekken en te ondiep om te varen. Een zeer effectief militair wapen in een tijd zonder zwemdiploma's. Toen de Oude Hollandse Waterlinie door Willem III in juni 1672 in werking werd gesteld, omvatte het inundatiegebied het hele oostelijke deel van het Groene Hart (zie kaart). In de haast werden op hogere oeverwallen, zoals die van de Oude Rijn, forten, schansen en militaire posten ingericht, want het Franse leger naderde in rap tempo. Vestingsteden als Gorinchem en Schoonhoven werden verder versterkt of gemoderniseerd.
Al direct na het Rampjaar, maar vooral in de 19de eeuw, zijn de meeste militaire werken in het landelijke gebied vergraven en verdween de linie nagenoeg uit het beeld.
Om de Oude Hollandse Waterlinie voor een breder publiek beter zichtbaar en daardoor beleefbaar te maken, startte Stichting Groene Hart in 2009 een inventarisatie van de locaties en objecten die ooit onderdeel van deze linie zijn geweest. Daarnaast werd de Unie van Vestingsteden opgericht om met gezamenlijke promotie en productontwikkeling de Oude Hollandse Waterlinie op de kaart zetten.
Zowel de inventarisatie als de oprichting van de Unie waren de eerste stappen om het unieke systeem van deze waterlinie in het landschap boven water te krijgen. De publicatie *Cordon van Holland* geeft de lezer een helder en overzichtelijk verhaal over de geschiedenis en werking van deze Waterlinie. *In het Spoor van de Prins* biedt aantrekkelijke wandel- en fietsroutes door de vestingsteden. Het uitzetten van wandel- en fietsroutes (zie andere zijde) en het plaatsen van informatieborden bij de voormalige linielocaties, dragen bij tot een actieve beleving van de enige waterlinie die in een oorlogssituatie heeft gefunctioneerd.
Om de Waterlinie elk jaar extra onder de aandacht te brengen, worden onder de titel Prinsenmaand in september vele (culturele) activiteiten georganiseerd zoals concerten en theatervoorstellingen. Meer informatie over geschiedenis, publicaties, routes, festiviteiten: *www.ontdekdewaterlinie.nl*

Recreatieve toegankelijkheid van het inundatiegebied

Wandelen en fietsen in het Waterliniegebied.

De stichting Struinen en Vorsen zet zich samen met zo'n 130 aangesloten ondernemers en organisaties in om de Oude Hollandse Waterlinie beter zichtbaar en beleefbaar te maken. Zij hebben als gezamenlijk doel om het agrarische cultuurlandschap in het Groene Hart op een duurzame manier onder de aandacht van een breed publiek te brengen. De Waterlinie vormt daarbij een belangrijk 'instrument'.
Het systeem van een waterlinie bestond uit dijken, kaden, kommen, polders, forten, schansen en vestingsteden die vaak verborgen in het landschap liggen. Pas als de waterlinie in werking treedt, wordt zichtbaar hoe ingenieus het systeem is. De polders die onder water werden gezet, waren te diep om erdoorheen te lopen en te ondiep om erover te varen.
De Franse soldaten konden in 1672 door dit enorm grote 'inundatiemeer' niet de provincie Holland veroveren en verloren uiteindelijk de oorlog.
Door de recreatieve toegankelijkheid van dit gebied te vergroten kan het unieke verhaal van de Oude Hollandse Waterlinie worden verteld. Dit doet Struinen en Vorsen onder

De Prinsendijk met zicht op Fort Wierickerschans (hoge bomen).

andere door gps-routes uit te zetten langs linie-elementen, -ondernemers en vestingsteden. Om de belevingswaarde van de route te verhogen zijn er samen met ondernemers linie-arrangementen ontwikkeld met de Oude Hollandse Waterlinie in de hoofdrol (zoals Twin City Arrangement). Bij de linie-ondernemers zijn routebordjes geplaatst met verhalen en recreatieve informatie. De routes zijn geschikt voor smartphone gebruik. Er hoeft geen aparte app gedownload te worden. Liever een routebeschrijving bij de hand? Deze kan worden uitgeprint. Zie verderop voor linieroutes en –activiteiten.
Meer weten: *www.struinenenvorsen.nl/oude-hollandse-waterlinie* of stuur een e-mail naar *info@streekadvies.nl*

Waterschapstaken vroeger en nu

In de 17de eeuw was de taak van de waterschappen in de basis gelijk maar beperkter dan nu: *"bescherming tegen overstromingen en droge voeten om te boeren en te leven"*. Aan de hand van enkele voorbeelden wordt dit in beeld gebracht.
Vanaf het jaar 1000 werden de moerassige gebieden in Utrecht en Holland stukje bij beetje ontwaterd en in cultuur gebracht. De graven van Holland en de bisschop van Utrecht, eigenaren van de gronden, gaven delen van deze moerassen uit voor ontginning. Dat gebeurde volgens een bepaalde maatvoering, die bekend staat als *"cope-ontginning"*, waarbij het woord *"cope"* verband houdt met het door koop verkregen ontginningsrecht. Vele toponiemen in het veengebied herinneren aan deze wijze van ontginning: onder meer Nieuwkoop, Boskoop, Galecop, Hei- en Boeicop (zie luchtfoto's op pag 6 en 10).
Ontginning van deze natte gebieden hield allereerst in dat de waterhuishouding werd geregeld. Overtollig water moest kunnen worden afgevoerd en "vreemd" water geweerd. Als gevolg van de ontwatering werden processen in werking gesteld, die leidden tot een flinke daling van het landoppervlak. Algemeen wordt aangenomen dat de veengronden sedert het begin van de ontginning door inklinking één à twee meter lager zijn komen te liggen. Niet alleen de wateronttrekking, ook het inklinken van het veen door oxidatie speelde hierbij een rol. Het oppervlak zakte gaandeweg tot onder het niveau van de rivierkleigronden. De ontwatering, die aanvankelijk nog op vrij natuurlijke wijze plaatsvond ging daardoor problemen opleveren. Voorzieningen in de vorm van ophoging van de kaden en dijkjes, kleine sluizen en duikers werden daardoor noodzakelijk. Om de afwatering goed te kunnen regelen, was tenslotte ook bemaling door middel van windmolens noodzakelijk.

Waterberging

Bij de waterlinie werd snel een polder onder water gezet, om de vijand tegen te houden. Tegenwoordig worden speciaal ingerichte polders als calamiteitenberging gebruikt als het water(vijand) in grote hoeveelheden naar ons land stroomt. Wateroverlast blijft hierdoor zo beperkt mogelijk zodat bewoners elders in het gebied droge voeten houden. In deze gebieden kan vaak recreatie plaatsvinden en is er diversiteit van vogels en planten.

Onderhoud dijken

Sommige dijken hadden tijdens het Rampjaar, bij inundatie, een belangrijke strategische functie. Dijken beschermen de achterliggende polders en ons al jaren tegen overstromingen. Daarnaast vervullen ze een vaarfunctie, een verbinding voor natuur en de mens (wandelpad) en hebben ze als onderdeel van het landschap ook een cultuurhistorische waarde. De dijken worden regelmatig getoetst en als deze niet aan de vereiste hoogte voldoen worden ze opgehoogd.

Samenwerking in oorlogs- en vredestijd

In de verdediging van ons land werkten de waterschappen in de 17de eeuw met de Staten-Generaal samen om het land onder water te kunnen zetten. Tegenwoordig werkt het waterschap samen met andere waterschappen, gemeenten, land- en tuinbouworganisaties. Naast de kwantiteit is in het huidige waterbeheer ook de kwaliteit van het water van groot belang. We monitoren en handhaven op de waterkwaliteit, bouwen vispassages en leggen natuurvriendelijke oevers aan.

Waterschap en (cultuur)historie

De waterschappen bezitten of onderhouden nog steeds verscheidene aan de waterhuishouding gerelateerde objecten en structuren die een cultuurhistorische waarde hebben, te denken aan talrijke sluizen en molens, dijken en watergangen in het gebied.
Sommige van deze objecten maakten onderdeel uit van de Oude Hollandse Waterlinie.
De Groote Zeesluis in het centrum van Muiden was onderdeel van de Oude Hollandse Waterlinie en werd gebruikt bij de inundatie in 1672. Erg makkelijk was het inunderen niet. Want of, en hoe lang de sluis open kon, hing af van de waterstanden in de rivieren en de windrichting. Kwam de wind uit het zuidoosten, dan werd het zeewater als het ware 'weggeblazen', waardoor het water te laag stond om in te kunnen laten. Daar kwam nog bij dat wanneer het zoute water werd ingelaten dit zeer slecht was voor de akkers.

BEZOEK EEN VESTINGSTAD

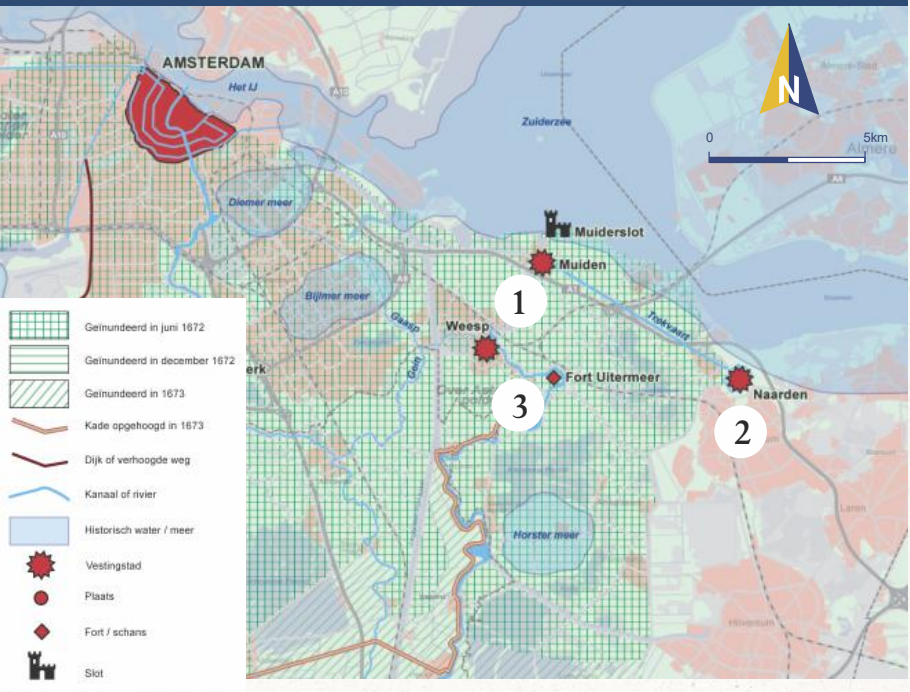

1 Muiden en het Muiderslot

Muiden en het Muiderslot worden vaak in één adem genoemd. Het slot is de entree van Muiden en het begin van de Oude Hollandse Waterlinie. Aan de oostkant van Muiden zijn de meeste vestingwerken intact gebleven. En dat is goed te zien als je over het Ravelijnspad loopt. De vesting Muiden telt nog veel andere cultuurhistorische bezienswaardigheden, waaronder de Groote Zeesluis, de oostelijke vestingwallen, het Muizenfort, de Kazerne, Bruine Vloot, bouwwerk de Peperbus en een aantal kerken. Muiden is het startpunt van het Oude Hollandse Waterliniepad (109 km). Je kunt er ook een waterlinieommetje lopen.
www.ontdekdewaterlinie.nl/wandelen

2 Naarden

De Fransen veroverden Naarden binnen één week nadat zij de grens bij Lobith waren overgestoken. De bezetting duurde een jaar waarna stadhouder Willem III besloot een geheel nieuwe vesting te bouwen. Naarden is nu één van de best bewaarde vestingsteden van Europa. De unieke stervorm met de zes bastions, een dubbele omwalling en dubbele grachtengordel is grotendeels vrij toegankelijk. In bastion Turfpoort is het Nederlands Vestingmuseum gevestigd. Andere bezienswaardigheden zijn onder andere de Vestingvaart, het Stadhuis, het Arsenaal, de Promerskazerne en de Grote Sint Vituskerk.
www.vestingmuseum.nl

3 Weesp

Na de belegering in 1672 door de Fransen werd besloten om van Weesp een echte vestingstad te maken. Met het graven van een gracht ontstond de Ossenmarkt als eiland in de Vecht. De vier bastions - de Nieuwe Achtkant, de Roozenboom, de Draaierschans en de Bakkerschans - vormden samen het 's Gravelandse front. Nu zijn ze in gebruik als stadsparken. Weesp staat vol met monumentale panden, waaronder het neoclassicistische stadhuis uit 1776. Het waterlinieommetje geeft een goed beeld van alle vestingwerken en aan de oostzijde uitzicht over het omringende landschap.
www.ontdekdewaterlinie.nl/wandelen

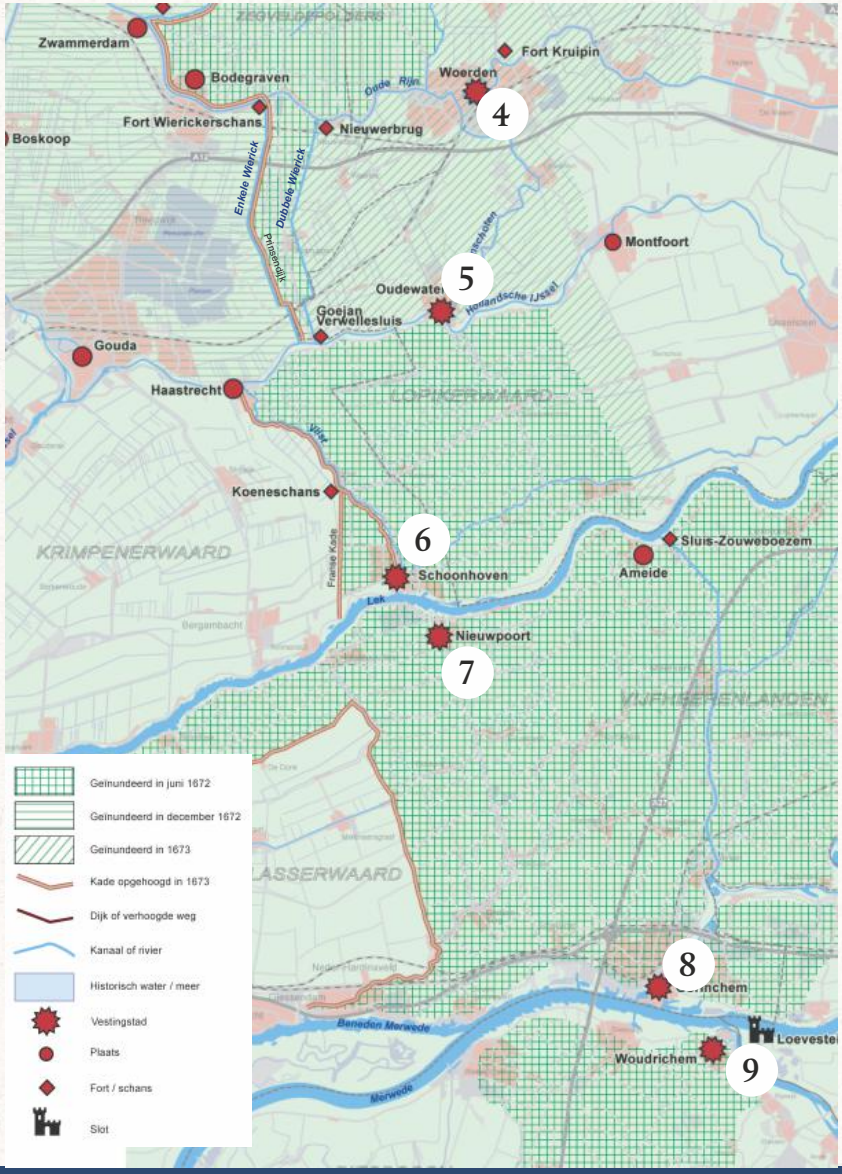

4 Woerden

Woerden lag aan de oostzijde van het inundatiegebied en kon daardoor in 1672 door de Fransen worden bezet. In de binnenstad staan verschillende militaire onderdelen/gebouwen zoals als een kazerne, een arsenaal en het Exercitieveld. Ook het bezoeken waard zijn het Kasteel van Woerden, het oude Stadhuis, een stadsmolen, diverse kerken en het Stadsmuseum. In de parkeergarage Castellum zijn belangrijke archeologische vondsten tentoongesteld.
Het waterlinieommetje Woerden geeft een goed beeld van de vestingwerken.
www.ontdekdewaterlinie.nl/wandelen

5 Oudewater

Oudewater lag in 1672 vóór de Waterlinie (oostzijde) waardoor de Fransen de stad konden bezetten. In de 18de eeuw ging het deel uit maken van de Oude Hollandse Waterlinie. Vestingwerken van Oudewater werden gemoderniseerd en uitgebreid. In de 19de eeuw is de vesting grotendeels ontmanteld. De Grote Gracht, aan de oostkant van de stad, bleef behouden. Oudewater is de oudste stad in het Groene Hart (1265), en wijd en zijd bekend om de sfeervolle en monumentale binnenstad met de Heksenwaag en het Touwmuseum. Rond Oudewater is een waterlinie-ommetje uitgezet.
www.ontdekdewaterlinie.nl/wandelen

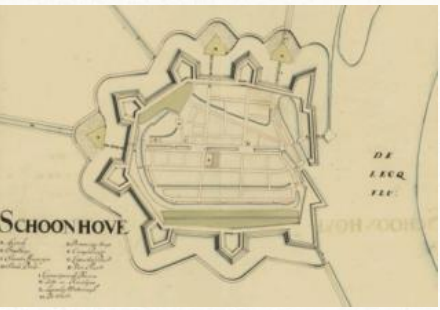

6 Schoonhoven

In 1672 lag Schoonhoven -nu vooral bekend als Zilverstad- aan de westkant van de Waterlinie en is daardoor niet door de Fransen bezet. In de 18de eeuw werd Schoonhoven een echte garnizoensstad en kreeg de stad een grotere kazerne (nu Zilvermuseum), een doelenhuis en werden de vestingwerken uitgebreid.In de 19de eeuw zijn de vestingwerken –op drie bastion na- vergraven. Aan de noordoostzijde bevindt zich nog een restant van de vestinggracht, met een fraai, door tuinarchitect Springer ontworpen stadspark (1918) erlangs, een beer met monnik en de Veerpoort aan de oever van de Lek.
Het waterlinieommetje geeft een beeld van de nog bestaande vestingwerken aan de oostzijde en volgt het tracé van de verdwenen vestingwerken aan de westzijde.
www.ontdekdewaterlinie.nl/wandelen
Als je meer over de vestingwerken wilt weten, maak dan onder leiding van een stadsgids een vestingwandeling, via
www.stadswandelingschoonhoven.nl

7 Nieuwpoort

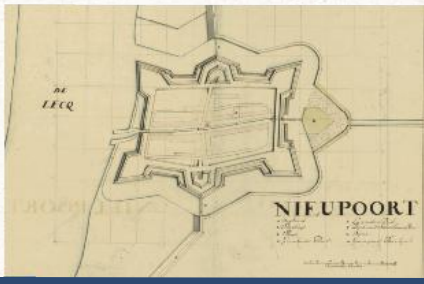

Nieuwpoort is één van de kleinste en gaafste vestingsteden van Nederland. Het stadje heeft hoge wallen, zes bastions, een beer met twee monniken en een complete vestinggracht. Het stadhuis uit 1697 staat boven de inundatiegracht waardoor het water uit de Lek naar de polders kon stromen. Tegenwoordig zit er een museum in, waar de geschiedenis van Nieuwpoort wordt getoond.
Het voormalige Arsenaal heeft nu een horecafunctie.

Het kleine vestingstadje kent maar liefst 50 rijksmonumenten.
Het waterlinieommetje laat vanaf het noordwestelijke bastion een vrij uitzicht op de vesting Schoonhoven zien. *www.ontdekdewaterlinie.nl/wandelen*

8 Gorinchem

Gorinchem kreeg in 1382 stadsrechten en is in enkele eeuwen uitgegroeid tot een belangrijke vestingstad, strategisch gelegen aan de Linge en de Boven-Merwede. De vesting is één van de gaafste verdedigingsstructuren van de Hollandse Waterlinie. Wallen en bastions met kanonnen erop, een vestinggracht, ravelijnen, de Dalempoort en een in 2014 gerestaureerd inundatiesluisje.
De vesting Gorinchem bewaakte samen met de vesting Woudrichem de rivier om een eventuele vijandelijke opmars te stoppen. In de 19de eeuw werd de vesting Gorinchem onderdeel van de Nieuwe Hollandse waterlinie. Het waterlinieommetje loopt voor een groot deel over de stadswallen.
www.ontdekdewaterlinie.nl/wandelen

9 Woudrichem en Slot Loevestein

Deze grensplaats en het nabij gelegen kasteel Loevestein (1361) zijn vaak doelwit geweest van diverse grote en kleinere schermutselingen. Na de brand in 1573 werd Woudrichem met hulp van omliggende steden weer opgebouwd en voorzien van een vestinggordel. Als vestingstad ging het deel uitmaken van de Oude en later de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Uit de tijd van de Oude linie dateren onder meer de stadspoort, de molen en het Arsenaal. Behalve het waterlinieommetje gaan diverse routes ook de omliggende natuur in. Woudrichem is met Gorinchem en Slot Loevestein verenigd in het recreatief-toeristisch concept Vesting3hoek.
www.ontdekdewaterlinie.nl/wandelen

LANGS FORTEN, SCHANSEN EN POSTEN

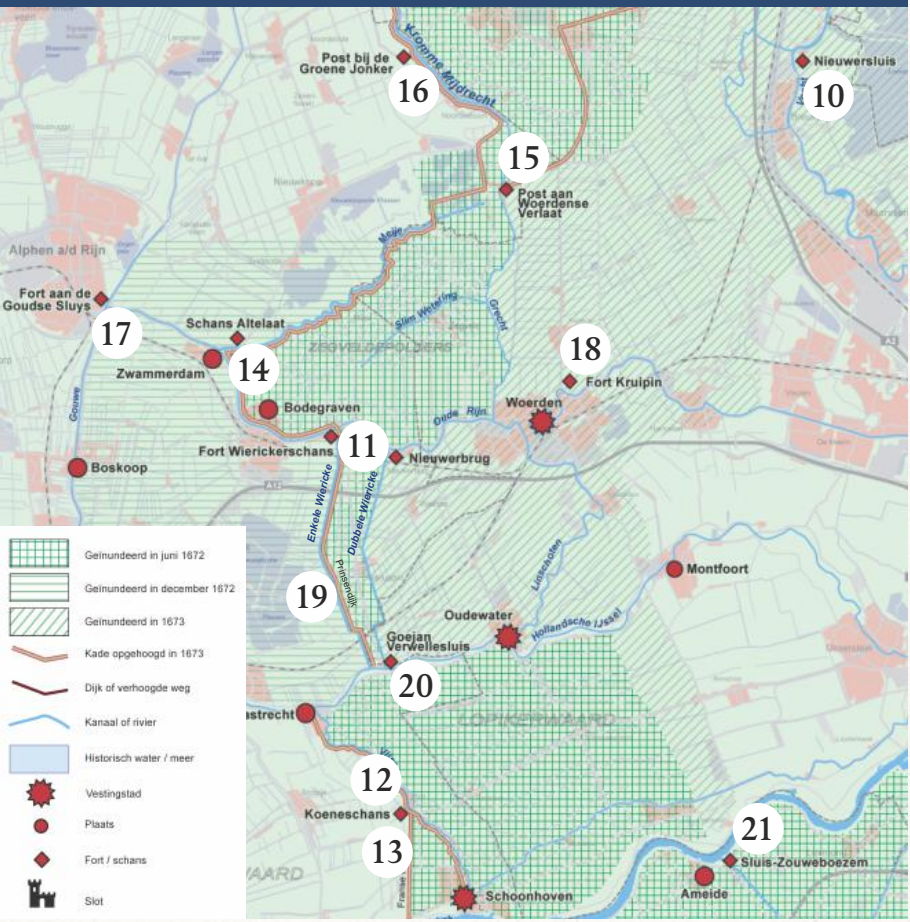

10 Nieuwersluis

Al vanaf 1629, ten tijde van de Tachtigjarige Oorlog lag in Nieuwersluis een aarden verdedigingswerk (schans). In 1672 werd deze schans omgevormd tot een fort en werd onderdeel van de Oude Hollandse Waterlinie. Het hield in 1672 de oprukkende Fransen tegen. In de 19de eeuw werd Nieuwersluis opgenomen in de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Er werd in die tijd ook een militaire gevangenis gebouwd. In de Koude Oorlog fungeerde het fort als commandopost van de Bescherming Burgerbevolking (BB). Rondom Nieuwersluis kan een waterlinie-ommetje worden gelopen.
www.fortnieuwersluis.nl

11 Fort Wierickerschans

In januari 1673 gaf stadhouder Willem III op-dracht om op een strategische plek- de splitsing van Oude Rijn en Enkele Wiericke – een fort te bouwen. Hij wilde daarmee een vijandelijke aanval over de hoger gelegen oeverwallen voorkomen. Dit fort was echter nooit direct bij oorlogshandelingen betrokken. Wel heeft het diverse militaire functies gehad maar al die tijd heeft het fort zijn oorspronkelijke vorm behouden. Bij de huidige bestemming als multifunctioneel centrum worden ondermeer het oorspronkelijke kruithuis, beide arsenalen en het kuiphuis weer gebruikt en spreekt de geschiedenis van deze imposante locatie sterk tot de verbeelding.
www.fortwierickerschans.nl

12 – 13 Koeneschans en Franse Kade

De Koeneschans, een eilandje in het veenriviertje de Vlist, was oorspronkelijk voorzien van een aarden wal en een wachterswoning. Vanaf de schans hadden de Staatse soldaten goed zicht op mogelijke vijandelijke legers die via de hoger gelegen Slangenweg in de richting van Holland zouden optrekken. Archeologen hebben bij hun onderzoek in 2013 op de Koeneschans loden kogels uit de 17de eeuw gevonden en de ligging van de aarden verdedigingswallen door grondonderzoek exact bepaald. De Franse kade was een speciaal aangelegde waterkering om te voorkomen dat de gehele Krimpenerwaard, net als de Lopikerwaard onder water zou komen te staan.
www.zuidhollandslandschap.nl/koeneschans

14 Schans Altelaat

In het Rampjaar woedde een hevige strijd om de zwakste schakel van de waterlinie: de hoger gelegen oeverwallen van de Oude Rijn tussen Woerden en Alphen aan den Rijn. Deze staken boven het inundatiewater uit en konden dus gebruikt worden voor een vijandelijke aanval.
Schans Altelaat bij Zwammerdam is nog enigszins herkenbaar als een hooggelegen weiland begrensd door brede sloten. De schans lag op een strategische plek, in de binnenbocht van de Ziendervaart, waar deze in de Meije stroomt.

15 Woerdense Verlaat

De Waterlinie was verdeeld in een aantal inundatiekommen, waarvan de meest kwetsbare aan beide zijden van de Oude Rijn lag in het gebied tussen de Goejanverwellesluis en het Woerdense Verlaat (verlaat = schutsluis).
De accespost bij het Woerdense Verlaat werd in 1672 langs de oever van de Grecht aangelegd. Deze wetering vormde de oostelijke grens van het poldergebied tussen de Grecht en het riviertje de Meije. Dit gebied werd in het Rampjaar onder water gezet.

16 Post bij de Groene Jonker

Deze post had als doel een eventuele opmars van de Fransen over een boven het inundatiewater gelegen weg tussen Mijdrecht en Zevenhoven te beletten. Op de Kromme Mijdrecht patrouilleerden bovendien vijf bewapende vrachtschuiten (uitleggers) die door de stad Amsterdam waren gestuurd. De post bij de Groene Jonker werd vrij snel na 1672 vergraven. Eind 18de eeuw is hier een molengang aangelegd. Deze molengang werd 'Jonker' of 'Groene Jonker' genoemd en bestond uit een ondermolen en een bovenmolen. Van de voormalige molengang is alleen nog de sterk verbouwde stomp van de bovenmolen aanwezig (Hogedijk 18).

17 Fort aan de Goudse Sluys

In 1574 werd op deze strategische plek, waar de Gouwe via twee sluizen de Oude Rijn instroomde, een verdedigingswerk aangelegd: Schans aan de Goudse Sluys. In de Tachtigjarige Oorlog werd hier hevig om gevochten. De schans werd na het strijdgewoel afgegraven, maar in 1672 werd hier een fort gerealiseerd. In de winter dreigden de Franse troepen een doorbraak te forceren maar zij kwamen dankzij de dooi niet verder dan de oostelijke oever van de Gouwe. Het zwaar verdedigde Fort aan de Goudse Sluys hield stand. Na 1673 werd het Fort aan de Goudse Sluys snel geslecht. Maar namen als industrieterrein De Schans en de Schansenbrug herinneren nog aan dit verdwenen verdedigingswerk.

18 Fort Kruipin

De vesting Woerden is in het Rampjaar 1672 bezet geweest door de Fransen. In de 18e eeuw, toen de waterlinie meer naar het oosten opschoof, verrezen ten (noord)oosten van Woerden twee forten langs de Oude Rijn: Fort Kruipin ten noorden van de Rijn en aan de overkant het grotere Fort Oranje (ook wel Fort De Vrijheid genoemd). Vanuit de lucht zijn de omtrekken van die vestingwerken nog waar te nemen. Hoewel de naam anders doet vermoeden, was Fort Kruipin uit 1747 in de praktijk een schans, met daarom heen een gracht. Op het terrein waar tot 1816 Fort Kruipin was, staat nu een boerderij met een boomgaard.

19 Prinsendijk & Wierickes

De Enkele Wiericke is een 8,4 kilometer lang kanaal, gegraven tussen 1367 en 1370 om het overtollig water van de Oude Rijn te kunnen lozen op de Hollandsche IJssel. Parallel aan de Enkele Wiericke loopt de Dubbele Wiericke. Het gebied tussen de Wierickes werd geïnundeerd. De Oude Hollandse Waterlinie was hier op zijn smalst, zo'n 1500 meter.
Voor de waterinlaat werden de Goejanverwellesluis in de Dubbele Wiericke en de inlaatsluis in de Enkele Wiericke gebruikt. In 1672 werd op last van Stadhouder Willem III langs de westoever van de Enkele Wiericke de Prinsendijk opgeworpen om het door de vijand ingelaten water te keren en zo het inundatiegebied in stand te houden.

20 Goejanverwellesluis

De Goejanverwellesluis en de westelijker gelegen sluis in de Enkele Wiericke (nu inlaat Hekendorp), werden in 1672 gebruikt om het gebied tussen de Wierickes en het gebied ten noorden van de Oude Rijn onder water te zetten. Vanwege het militair belang van beide sluizen lag ten oosten van Hekendorp een schans. De sluis wordt al eeuwenlang op verschillende manieren gebruikt: als schutsluis voor boten, maar ook voor het inlaten van water in de Dubbele Wiericke. Vervoer over water was vroeger, bij gebrek aan goede wegen, heel belangrijk. In 1913 passeerden hier jaarlijks 5.000 vrachtschepen de sluis. Tegenwoordig schutten er nog maar 500 schepen, vooral recreatievaartuigen. Vissen worden in het trekseizoen geschut om zo van en naar hun paaigebieden te kunnen zwemmen. De inlaatsluis Hekendorp wordt bij droogte ook gebruikt voor het aanvoeren van zoet water naar het westen. De sluis is in 2014 door het waterschap HDSR gerestaureerd.

21 Schans aan de Zouwendijk

Bij Ameide-Sluis begint de Zouwendijk, die in 1672 de hoofdverbinding was tussen de dijkschans bij Sluis aan de Lek en de vestingstad Gorinchem aan de Merwede. Buitendijks lag het uitwateringscomplex van de Zouweboezem met zes windmolens. De inundatie werd zowel aan de linkerzijde als aan de rechterzijde van de Zouwendijk uitgevoerd. De schans aan de Zouwendijk moest een eventuele vijandelijke doortocht over de Lekdijk blokkeren. Maar tevergeefs, want in november 1672 forceerden de Franse soldaten een doorbraak; daarbij staken zij de molens en diverse huizen en boerderijen in Ameide in brand.

WANDELEN, FIETSEN, STEPPEN

Oude Hollandse Waterliniepad (wandel), 109 km)

Het Oude Hollandse Waterliniepad loopt vanaf het noordelijkste punt Muiden naar het meest zuidelijke punt Woudrichem. De 109 km lange route leent zich uitstekend voor prachtige wandelingen door het unieke open landschap dat in 1672 inundatiegebied was. Aan cultuur, natuur en geschiedenis geen gebrek. Terwijl je loopt, maak je kennis met de talloze dijken, kades en historische watergangen met sluizen en (restanten) van verdedigingswerken en wordt je ook door schilderachtige vestingsteden met hun fraaie wallen en grachten geleid. De route is gemarkeerd met informatiepanelen, QR-codes en stickers van het wandelknooppuntennetwerk. Onderweg staan bankjes en zijn picknickplekken ingericht. *www.ontdekdewaterlinie.nl/waterliniepad.*

Rampjaarroute (wandel), 42 km

In december 1672 forceerde het Franse leger onder generaal Luxembourg vanuit Woerden een doorbraak over de bevroren inundatievelden. De Rampjaarroute volgt het spoor van Luxembourg en voert door de dorpen Zwammerdam en Bodegraven die de Fransen soldaten op hun terugtocht hebben geplunderd en verwoest.

Ook leidt de route langs plekken waar schansen en forten hebben gelegen. Met herdenkingsplaquettes, picknickvoorzieningen en informatieborden zijn de historische slagvelden gemarkeerd.
www.route.nl/fietsroute/359516/rampjaarroute

Vestingstedenroute (wandel), 10 km

De Vestingstedenroute loopt van Leerdam via de Lingedijk naar Heukelum, en vandaar via Asperen weer terug naar Leerdam. Drie schilderachtige bastidestadjes, waar in 1672 flink werd gevochten. Zo werden kasteel de Merckenburg bij Heukelum en kasteel Waddenstein in Asperen verwoest. In de 18de eeuw werd het gebied met de nabijgelegen Diefdijk opgenomen in de Oude Hollandse Waterlinie, later de Nieuwe Hollandse Waterlinie.
www.ontdekdewaterlinie.nl/vestingstedenroute

Smokkelroute rond Koeneschans (wandel), 17 km

Er zijn altijd grensconflicten tussen Holland en Utrecht geweest en er werd veel gesmokkeld. Zo ook langs het veenriviertje de Vlist, op de grens van Krimpenerwaard (ZH) en Lopikerwaard (UT).
Dit gebied maakte in 1672 deel uit van de Oude Hollandse Waterlinie. Door het water in de polders te laten lopen, kwam hier een groot inundatiegebied tot stand, dat liep vanaf de Hollandsche IJssel tot aan de Lek. Aan de westrand van dit 'inundatiemeer' lag de Koeneschans om de hoog en droog gelegen Slangenweg richting het oosten te verdedigen. Maak deze unieke wandeling door het linie- en grensgebied, eeuwenlang een strijdtoneel, nu vredig en rustig met vergezichten en boerenbedoeninkjes.
www.struinenenvorsen.nl/routes/smokkelroute-koeneschans/

De Gouden Eeuw Driehoek (fiets), 45 km

Deze route verbindt de drie steden Gouda, Schoonhoven en Oudewater, en gaat gedeeltelijk door het inundatiegebied van 1672-1673. Je komt langs de Goejanverwellesluis en de Koeneschans in de Vlist, die beide onderdelen waren van de Waterlinie. De drie steden hebben een sfeervolle historische kern, die vooral in de Gouden Eeuw zijn vergroot en verfraaid. In het Rampjaar konden de Fransen Oudewater bezetten omdat de stad net ten oosten van het inundatiegebied lag. Gelukkig is het de Fransen nooit gelukt om de provincie Holland te veroveren. Maar deze oorlog betekende wel het einde van de Gouden Eeuw.
www.struinenenvorsen.nl/routes/gouden-eeuw-driehoek-route/

Waterlinie & Wiericketocht (fiets), 45 km

Een gevarieerde fietsroute met veel linieverhalen. Fietsen langs Bodegraven, Nieuwerbrug, Fort Wierickerschans en de Prinsendijk (de dijk dankt zijn naam aan stadhouder Prins Willem III die hem in 1672 verhoogde). Op 12 juni 1672 vielen de Fransen de Republiek binnen. Het gebied tussen de Wierickes werd een paar dagen later onder water gezet. De boeren protesteerden en probeerden bij Schoonhoven de gaten in de dijken te herstellen en de sluisdeuren te sluiten. De inundatie dreigde hierdoor te mislukken. De prins greep in en sloeg de opstanden neer. De Hollandse waterlinie werd verder in werking gezet.
www.struinenenvorsen.nl/oude-hollandse-waterlinie/linieroutes/waterlinie-wiericketocht/

Oude Waterlinie (wandel), 14 km

Het inundatiegebied van de Oude Hollandse Waterlinie kenmerkt zich vooral door het gedeelte tussen de Enkele en Dubbele Wiericke. Hier ligt de polder Lange Weide. Het is het smalste inundatiegebied van de linie (van 1000 meter bij de Wierickerschans tot slechts 540 meter boven Hekendorp)!
In 1672 lagen hier dan ook meerdere schansen zoals bij Goejanverwellesluis, Nieuwerbrug en Bodegraven. In de winter van 1672 legde een strenge vorstperiode de zwakte van de linie bloot. De Fransen trachtten over het ijs een doorbraak richting Holland te forceren. Dankzij een snelle intrede van de dooi is dat mislukt.
Tijdens de wandeltocht kom je langs Fort Wierickerschans, de Prinsendijk en zie je het inundatiegebied tussen de Wierickes.
www.struinenenvorsen.nl/routes/oude-waterlinieroute/

LINIE ACTIVITEITEN

Waterwandelarrangement 1815

Ze zijn er nog, de stille getuigen van de Oude Hollandse Waterlinie. Een aantal komt samen in het arrangement '1815'. Meer weten over water als vriend en vijand? Trek daarvoor dan de stoute schoenen aan en wandel 7 km mee langs de Koeneschans en het pittoreske riviertje de Vlist. In het vogelrijke waterbergingsgebied, bij de 6de Boezemmolen en het Gemaal in Haastrecht wordt duidelijk hoe mensen eeuwenlang enorme inspanningen geleverd hebben, zodat wij in dit steeds verder onder zeeniveau dalende veengebied kunnen blijven wonen, werken en recreëren. Voor meer informatie en aanmelden: Lyanne de Laat: *ll.merla@planet.nl* of
www.gemaalhaastrecht.nl

Het Hollandse Uitje op de fiets of op de step!

Ten noorden van de vesting Schoonhoven zijn nog overblijfselen van de waterlinie te vinden.
Via de Franse Kade -hier lag in 1672 een keerkade die voorkwam dat de hele Krimpenerwaard onder water kwam te staan- kom je bij het veenriviertje de Vlist waar het restant van de Koeneschans in ligt.
Richting Haastrecht kom je langs de 6de Boezemmolen, waar je kunt zien hoe een inundatie werkt.
In Haastrecht zelf kun je het gemaal de Hooge Boezem bezoeken. Terug naar Schoonhoven, waar je kunt genieten van een soldatenlunch bij Lekzicht of een liniediner bij Belvédère.
De volgende dag rustig wakker worden bij Boerderij Kromwijk of Huize Binnendijks. Meer informatie:
www.steppi-e.nl
www.boezemmolen.nl *www.lekzicht.nl*
www.hotelbelvedere.nl *www.boerderijkromwijk.nl*
www.huizebinnendijks.nl *www.cafedevlist.nl*

Een duik in de Oude Hollandse Waterlinie

Altijd al meer willen weten over de Waterlinie? Boek dan dit meerdaagse arrangement. Overnachten in een hooiberghut midden in het Waterliniegebied met prachtig uitzicht over de polders en de volgende dag een bezoek brengen aan één van de vestingsteden van de Oude Hollandse Waterlinie zoals Schoonhoven, Nieuwpoort of Woerden. Ook superleuk voor de kinderen om de Waterlinie te beleven met een gps-ontvanger en geocache route. Een echte aanrader voor een bijzondere vakantie op de boerderij. Te boeken bij:
www.boerderijkromwijk.nl
www.hoevemolenweide.nl
www.plusoultre.nl

Proef en Ontdek de Linie

Een belevenis voor alle zintuigen! Samen met een gids van Wandelen en Fietsen ontdek je méér over de rol van het water in het linielandschap tussen Haastrecht en Schoonhoven. Naar keuze verzamel je onderweg eetbare planten, die je daarna bereidt tot een Liniemaaltijd, aangevuld met overheerlijke streekproducten uit het waterliniegebied. Uit te breiden met een bezoek aan Gemaal De Hooge Boezem Haastrecht of een andere activiteit, zoals bezoek aan een kaasboerderij of een fotografiework-shop. Maximale groepsgrootte is circa 15 personen. Voor meer informatie:
www.struinenenvorsen.nl/oude-hollandse-waterlinie/linie-activiteiten/

Maak een soldatennaamplaatje in het Nederlands Zilvermuseum Schoonhoven

Het Nederlands Zilvermuseum Schoonhoven is gevestigd in een voormalige kazerne van de Oude Hollandse Waterlinie, waar tot 1966 soldaten in hebben gezeten. Vanaf het eind van de 19de eeuw kregen alle soldaten een legitimatieplaatje. Op dit plaatje stond een nummer, naam, bloedgroep en religie vermeld. Bezoek het museum en maak een plaatje zoals de soldaten die destijds ook droegen met je naam en geboortedatum. Bezoek aan De Wereld van het Zilver is mogelijk gedurende de ope-ningsuren van het museum. Voor actuele informatie: *www.zilvermuseum.com*

Twin City Route Arrangement

Dit arrangement kan gestart worden in Schoonhoven met een vestingwandeling o.l.v. een gids of met de workshop 'Maak je eigen soldatennaamplaatje' in het Zilvermuseum. Veerdienst Schoonhoven brengt je naar Nieuwpoort, waar een bezoek aan Museum Het Stadhuis de moeite waard is.
Tot slot kun je lekker eten in restaurant *In 't Wapen van Ameide* en overnachten in B&B *De Uitspanning* in Nieuwpoort. Voor dit arrangement is zowel te voet als per fiets een speciale Twin City route uitgezet (7 tot 28 km).
Voor contact en actuele informatie:
www.stadswandelingschoonhoven.nl;
www.zilvermuseum.com;
www.veerdienst-schoonhoven.nl;
Museum: *www.histkringnieuwpoort.nl;*
www.wapenvanameide.nl;
www.bnbdeuitspanning.nl
Fietsverhuur: *www.hoogenboezemtweewielers.nl*

De arrangementen Twin City Route Arrangement en het Hollandse Uitje zijn los van elkaar te boeken. Voor groepen kan geboekt worden via Zilverstad Marketing,
www.schoonhoven.info
Meer informatie:
www.struinenenvorsen.nl/oude-hollandse-waterlinie

Overnachten in de Waterlinie!

In de vestingstadjes zoals Oudewater, Schoonhoven of Nieuwpoort zijn volop mogelijkheden om te overnachten: hotels, B&B, groepsaccommodatie, vakantiehuizen en campings. Je kunt er ook voor kiezen om met zijn allen te slapen op de boerderij of een trektocht maken over oude dijken en kades met je tentje. Meer informatie: *www.struinenenvorsen.nl/overnachten*

Soldaten stappen & happen

Lopend, fietsend of varend door het waterliniegebied kun je jezelf trakteren op een picknickmand of een Waterlinielunch. Zelf afhalen of laten bezorgen op een afgesproken plaats. Meer informatie: *www.dewilgensprong.nl* of *www.groenehartcatering.nl*

Begrippenlijst (selectie)

Bastion of Bolwerk
Vijfhoekige of ronde uitbouw in een vestingwal, speciaal ter bestrijding van een dode hoek.

Bedekte weg
Doorlopende weg om een vesting heen, gedekt door een extra vestingwal of door een glacis.

Beer
Gemetselde dam, dwars door een vestingsgracht aangelegd om het water daarin op te stuwen en op een bepaalde hoogte te houden. De beer werd voorzien van een spitse rand, de zogenaamde ezelsrug, met daarop monniken of poppen om het oversteken praktisch onmogelijk te maken.

Contrescarp
Tegenover de escarp gelegen talud van een bedekte weg, soms ook het buitentalud van een gracht.

Enveloppe
Rond de hoofdgracht gelegen beschermingswal. Was vaak voorzien van een bedekte weg.

Escarp
Een (steil) talud van een (eventueel droge) gracht in een vesting dat aan de binnenzijde is gelegen. Aan de buitenzijde van de gracht vindt men het contrescarp.

Fort
Klein zelfstandig aan alle kanten te verdedigen vestingwerk ter verdediging van strategisch gelegen gebieden en accessen.

Gedekte weg
Doorlopende, met aarden wal beschermde weg aan de buitenzijde van de gracht.

Gracht
Al dan niet met water gevulde greppel die benadering van de wal of buitenwerken moet bemoeilijken.

Inundatie
Het onder water zetten van een stuk land voor de verdediging van het achterliggende gebied. Over het algemeen zijn de inundaties niet dieper dan 40 tot 50 centimeter: te ondiep voor zware boten maar te diep om in het modderige water obstakels als sloten te kunnen zien.

Kat(vesting) of cavalier
Vrijstaande, boven de wal uitstekende opstellingsplaats voor geschut, aan de binnenzijde van de vesting.

Nieuw Nederlands Vestingstelsel
Manier van het ontwerpen en construeren van vestingwerken, ontwikkeld in de tweede helft van de 17de eeuw door Menno van Coehoorn.
Nog bestaande voorbeelden zijn onder andere Naarden en Hellevoetsluis

Oud-Nederlands vestingstelsel
Manier van het ontwerpen en construeren van vestingwerken, vooral gebruikt tijdens de 16de en de 17de eeuw. Nog bestaande voorbeelden zijn Nieuwpoort en Woudrichem.

Poterne
Aan weerskanten met deuren afsluitbare overdekte doorgang door een muur of wal. Door deze gang konden manschappen en materieel veilig naar de gedekte weg of de ravelijnen komen.

Ravelijn
Een vijfhoekig versterkt eiland gelegen in de vestingsgracht, halverwege de bastions.
Soms zit de ravelijn als een schiereiland aan de vesting vast waarover een toegangsweg naar de vesting kan zijn aangelegd.

Remise
Bomvrij gebouw voor de opslag van geschut of ander materieel.

Schans
Klein type fort, meestal van aarde. Kon op zichzelf staan of een ondersteunende functie in een linie vervullen.

Traverse
Aarden wal of andere beschutting die haaks op de hoofdwal staat om manschappen en geschut tegen vijandig flankvuur te beschermen.

Verder lezen en (be)zoeken

Literatuur (selectie):

- Harm Hoogendoorn, *Cordon van Holland,* Stichting het Groene Hart, Alphen a/d Rijn, 2010
- Chris Will, *De Hollandse Waterlinie,* Utrecht 2002
- De Stichtse Rijnlanden, *Geschiedenis van de zuidelijke Utrechtse waterschappen*, Utrecht 1993
- Bernt Feis e.a., *In het Spoor van de Prins,* Alphen a/d Rijn 2012

Internet (selectie):
www.ontdekdewaterlinie.nl
Website met informatie over de Oude Hollandse Waterlinie, met agenda voor verscheidene activiteiten en veel aandacht voor de Unie van Vestingsteden.

De Stichting Menno van Coehoorn is een landelijke vrijwilligersorganisatie die sinds 1932 ijvert voor het behoud van historische verdedigingswerken.
Meer informatie *www.coehoorn.nl*

Er zijn in Nederland meerdere water- en verdedigingslinies. Voor meer informatie over deze linies kunt u zich oriënteren via diverse websites (selectie):

www.hollandsewaterlinie.nl
www.westbrabantsewaterlinie.nl
www.staatsspaanselinies.eu
www.zuiderwaterlinie.nl
www.romeinselimes.nl
www.stellingvanamsterdam.nl
www.ijssellinie.info
www.grebbelinie.nl
www.atlantikwall.nl

Facebook
www.facebook.com/oudehollandsewaterlinie

Twitter
www.twitter.com/OHWaterlinieZH

Musea
Op Fort Vechten, onderdeel van de Nieuwe Hollandse Waterlinie, kunt u het ***Waterliniemuseum*** bezoeken. Dit museum belicht de geschiedenis van de verschillende waterlinies in Nederland.
www.waterliniemuseum.nl
Naast het Fort Vechten ligt ook de archeologische vindplaats van het Romeinse castellum (legerkamp) Vectio. Deze vindplaats kunt u alleen via het Fort Vechten bezoeken.
Meer informatie: *www.utrechtaltijd.nl/verhalen*

Het Nederlands Vestingmuseum in Naarden:
www.vestingmuseum.nl

Stichting Liniebreed Ondernemen (SLO) heeft als doel om blijvend zorg te dragen voor een duurzame, maatschappelijke en economische benutting van Waterlinies en hun forten in Nederland.
De stichting vormt de verbinding tussen het culturele erfgoed (de forten), overheden en de eigenaren en ondernemers die op en rond de forten opereren. SLO stimuleert het ondernemerschap en staat voor netwerk, advies, initiatief en innovatie voor en door ondernemers en gebruikers en bezoekers van de Waterlinies en hun prachtige forten. Ze zet zich in voor productontwikkeling en de organisatie van bijzondere landelijke en liniebrede culturele evenementen met prachtig fortenerfgoed als decor. Daarnaast biedt SLO (forten)-ondernemers services op het gebied van marketing, publiciteit, centrale inkoop en biedt zij toegang tot een gepassioneerd ondernemersnetwerk.
Meer informatie: *www.liniebreedondernemen.nl*